

نقش وقف در حفاظت از بناهای تاریخی و بافت کهن شهرها (نمونه موردی: بافت تاریخی تهران)

دکتر حسن کریمیان^۱ و دکتر محمد جعفر حاتمیان^۲

چکیده:

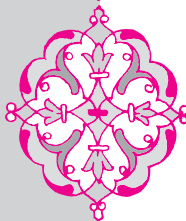
متخصصانی که بر مطالعه شهرهای تاریخی کشور تمرکز دارند، وقف را یکی از موثرترین عوامل در شکل یابی و حفاظت از بافت تاریخی آن‌ها به شمار آورده‌اند. علاوه بر شهرهای مذهبی که بخش عظیمی از بناهای غیر مسکونی آن‌ها با همت واقفان فرم یافته است، شهرهای بسیار دیگری را می‌توان یافت که تماما و یا شالوده اصلی آن‌ها بر مجموعه‌های وقفی شکل پذیرفته است. به همین سبب است که مطالعه و بررسی کاربری پدیده وقف بر فرم یابی و توسعه بافت‌های کهن شهرهای تاریخی ایران می‌تواند دستاوردهای سودمندی در ارائه طرح‌های حفاظتی برای این بافت‌ها به همراه داشته باشد.

در این نوشتار تلاش گردیده است تا با بهره‌گیری نتایج مطالعات اسنادی و مدارک تاریخی و نمونه‌های وقفی برجای مانده در بافت قدیم شهر تهران، نقش وقف در حفاظت از این بافت تحلیل و به عنوان الگویی در ماندگاری بافت‌های کهن مورد سنجش و استناد قرار گیرد. بدین منظور، ویژگی‌های شصت بنای وقفی محله بازار شهر تهران در فرم‌های مطالعات میدانی

ثبت و در قالب جداول و نمودارهایی برای استفاده در تحقیق آماده گردیده‌اند. نتایج این مطالعه روشن ساخت که وقف را می‌توان موثرترین عامل در جهت ماندگاری بافت‌های تاریخی کشور محسوب داشت. این بدان سبب است که متعاقب وقف یک بنا، هر گونه دخالتی در آن (بدون اذن مراجع دینی) محدود می‌گردد. به علاوه در بسیاری از موارد، حسب نظر واقف، بخش‌هایی از درآمد موقوفات و رقبات آن‌ها پیوسته در جهت مرمت و نگهداری اثر وقفی هزینه می‌شود.

کلیدواژه‌ها:

وقف، فضاهای وقفی، مجموعه‌های وقفی، بافت تاریخی تهران.

مقدمه

همزمان با اقدامات حاکمان اسلامی در ساماندهی فضاهاى ادارى، عمومى و عام‌المنفعه شهرها، مردمان خیر و دولت‌مردان نیکوکار فراوانى در چهارچوب نظام وقف اقدام به احداث تعداد کثیرى فضاهاى وقفى عام‌المنفعه نموده‌اند.^۳ بدین سبب است که در بافت کالبدى یا ساختار فضایى شهرهاى تاریخی ایران نمونه‌هاى بسیارى از مجموعه‌ها و بناهاى وقفى را مى‌توان مشاهده نمود. مجموعه‌هاى نظیر شنب‌غازانیه و ربع رشیدی در تبریز (از دوره ایلخانان)، میدان نقش جهان اصفهان، میدان گنجعلی خان کرمان، مجموعه شیخ صفى اردبیلی (از دوره صفویه)، مجموعه زندیه شیراز، مجموعه‌هاى مروى، سهپسالار و سرای امیر تهران (از دوره قاجار) تنها نمونه‌هاى از اقدامات نیکوکارانه واقفان بزرگ در بافت تاریخی شهرهاى این سرزمین مى‌باشند که با هدف جلب رضای خداوند متعال و در چهارچوب نظام وقف احداث شده‌اند. علاوه بر شهرهاى مذهبى کشور که اساسا بر شالوده بناهاى وقفى فرم یافته‌اند، شهرهاى دیگرى (نظیر سلطانیه و اوجان) را مى‌توان یافت که بر سنت وقف بنیان نهاده شده‌اند و حتى در شرایط حاضر که کاملا تخریب شده‌اند نیز بخش اعظمى از اراضى و املاکشان وقفى مى‌باشند.^۴

اگرچه قسمت اعظمى از ساختار فضایى-کالبدى شهرهاى تاریخی ایران به طریقى با وقف در ارتباط است.^۵ لیکن تأثیر و نقش هر کدام از عناصر وقفى در حفاظت از بافت‌هاى تاریخی به یک میزان نیست. زیرا برخى مجموعه‌ها و فضاهاى وقفى با وجود این که چندین سده از احداث آن‌ها مى‌گذرد، همچنان فعال و پویا بوده و نقش مهمى در حفظ بافت شهری ایفا مى‌کنند و برخى دیگر چنان ضعیف شده‌اند که تنها خرابه‌هاى از آن‌ها بر جای مانده است. تهران، شهری که سابقه پایتختى دو سلسله را در کارنامه خود دارد.^۶ و نیز از جمله شهرهاى کشور است که بافتى تاریخی و منسجم را در خود جای داده است. شواهد تاریخی مویده آن است که به روزگار قاجار شهر تهران از پنج محله: ارگ حکومتى (کاخ گلستان فعلی) و

محلله‌های مسکونی عودلاجان در شمال، سنگلج در غرب، چالمیدان در شرق و محلله بازار در جنوب شکل می‌یافت.^۷ محلله بازار که بعد از ارگ، از کوچک‌ترین محلله‌های تهران محسوب می‌گشت، به سکونت تجار، کسبه، رجال و عده‌ای خارجی اختصاص داشت. علی‌رغم وسعت نسبتاً محدود این محلله، به دلیل ارتباط مستقیمی که با دارالحکومه داشت، جمعیت بیشتری را پذیرا می‌گشت.^۸ که این خود عرضه امکانات بیشتری را طلب می‌نمود. بدین سبب، تلاش واقفان بر احداث بناهای وقفی در این منطقه از شهر معطوف بوده است. عیناً به همین دلیل است که برای مطالعات میدانی پژوهش حاضر انتخاب گردید تا مشخص سازد پدیده وقف تا چه میزان بر فرمیابی و ماندگاری فضاهای شهری اثرگذار است.

عمده‌ترین پرسش‌هایی که در این پژوهش تلاش گردیده تا بدان‌ها پاسخ گفته شود عبارتند از:

- آیا نوع عملکرد بناها و آثار وقفی بافت تاریخی شهر تهران در ماندگاری و حفاظت از آن‌ها موثر است؟

- آیا می‌توان نقش متفاوتی را بین آثار و عناصر وقفی در حفظ بافت تاریخی شهرها قائل گشت؟

- چگونه پدیده وقف در حفظ بافت کهن شهرها اثرگذار است؟
فرض بر آن است که:

- بناهایی که با نیت کاربری مذهبی وقف شده‌اند، بهتر از بناهای وقفی فاقد کاربری مذهبی موجودیت خود و بافت تاریخی شهر را حفظ کرده‌اند.

- فریضه وقف، صرفه نظر از کاربری بنا، به تنهایی می‌تواند موجب حفاظت و ماندگاری بنای وقفی گردد و از این جهت تفاوتی بین بناهای وقفی وجود ندارد.

- از آنجایی که پدیده وقف در ذات خود حفاظت از ابنیه وقفی را سبب می‌گردد، می‌تواند تأثیر مستقیمی در حفظ موجودیت و ماندگاری بافت‌های تاریخی شهرها داشته باشد.

هدف اصلی این نوشتار، بررسی نقش وقف در حفاظت و ماندگاری بافت تاریخی شهر تهران است. شناسایی عوامل موثری که به احیای نظام وقف و در نتیجه به حفظ بافت شهری کمک می‌کنند نیز از اهداف دیگر این مقاله است. به علاوه، تلاش خواهد شد تا راه‌کارهایی به منظور جهت‌دهی و هدایت امور وقفی در شهرهای تاریخی ارائه گردد.

پژوهشی که نتایج آن در این پژوهش ارائه گردیده، در بافت قدیم تهران (منطقه ۱۲ امروزه) به انجام رسیده است. در واقع، این محدوده هسته اولیه شهر تهران و بخش اصلی پایتخت قاجار به شمار می‌آید. انتخاب بناهای وقفی عصر قاجار از این جهت حائز اهمیت است که در این زمان هنوز مظاهر اروپای مدرن به‌طور کامل بر معماری و شهرسازی کشور سیطره نیافته و الفت ایرانیان عهد قاجار با فرهنگ وقف مخلدوش نگردیده بود. از طرفی، با توجه به این که تهران به عنوان پایتخت حکومت قاجار مورد استفاده بوده، می‌تواند آثار و ابنیه وقفی قابل توجهی را نیز در خود جای داده باشد و به دلیل نزدیکی با زمان حاضر، سازه‌های آن کمتر آسیب دیده‌اند. بدین سبب شصت بنای وقفی شاخص مشتمل بر مساجد، امامزاده‌ها، مدارس، کاروانسراها، آب‌انبارها و نظایر آن‌ها مورد مطالعه قرار گرفته‌اند که در ادامه اطلاعات میدانی آن آورده شده است.

داده‌های میدانی

هر کدام از شصت بنای مورد بررسی، از نظر کاربری به یکی از چهار گروه مذهبی، آموزشی، تجاری و عام‌المنفعه تعلق دارند. به منظور اطمینان از وقفی بودن هر بنا، علاوه بر مطالعه کتیبه‌های وقفی هر کدام، فهرست آن‌ها با اطلاعات مندرج در فهرست املاک وقفی سازمان اوقات و امور خیریه و همچنین اطلاعات مندرج در منابعی نظیر آمار دارالخلاقه تاریخ تهران^{۱۰،۹} مقایسه گردیده‌اند تا معلوم گردد کدام یک از بناهای مورد اشاره در اسناد قاجار باقی مانده و چه بناهایی از بین

رفته‌اند. بدین ترتیب، اطلاعات هر یک از بناها از نظر موجودیت، کاربری فعلی، نحوه اداره و ثبتی بودن آن‌ها در جداول جداگانه ثبت گردید. هدف آن بود تا معلوم شود با گذشت زمان چه تغییراتی در فرم، ساختار، عملکرد و مالکیت بناها به وجود آمده است. از آنجایی که به واسطه ماهیت وقف می‌باید شاهد ثبات در متغیرهای ذکر شده باشیم، هر تغییری که ساختار و عملکرد بناها را متزلزل سازد، می‌تواند به منزله عدم کارایی وقف تحلیل گردد. به منظور سهولت در تحلیل و نتیجه‌گیری، در ادامه اطلاعات موقوفات مطالعه شده آورده شده است:

موقوفات مذهبی: همان گونه که از نمودار شماره ۱ برمی‌آید، مساجد و امامزاده‌ها اصلی‌ترین بناهای وقفی مذهبی در بافت قدیم تهران را به خود اختصاص می‌دهند. مجموعاً سی بنای مذهبی وقفی در محدوده تحت بررسی شناسایی گردید که بیست مسجد و ده امامزاده را شامل می‌گشتند. مشخصات این بناها در جداول ۱ و ۲ ارائه گردیده است.

موقوفات آموزشی: اگرچه در دوره قاجار بخشی از امور آموزشی و به‌ویژه آموزش‌های مذهبی در مساجد به انجام می‌رسید^{۱۱}. لیکن مدارس سنتی^{۱۲} نیز عهده‌دار امور آموزشی بودند. در نتیجه مطالعات میدانی ده مدرسه وقفی در محله بازار تهران شناسایی گردید (جدول ۳). اگرچه تعداد دقیق مدارس عهد قاجار در محله بازار معلوم نیست، لیکن ده مدرسه وقفی در یک محله شهر، عددی قابل ملاحظه به نظر می‌رسد^{۱۳}. چنانچه نسبت این میزان را با تعداد هشتاد و شش واحد وقفی آموزشی تهران در عهد قاجار بسنجیم (جدول ۴)، این فرضیه قابلیت طرح می‌یابد که فعالیت‌های آموزشی سایر مناطق پنجگانه پایتخت بیشتر از محله بازار بوده است. البته این فرضیه با گزارشی که در سال‌های ۱۳۱۷ الی ۱۳۲۰ هـ.ق که اخضر علی شاه از وضعیت محله‌های پایتخت تهیه شده نیز همخوانی دارد زیرا او محله بازار را، بعد از ارگ، از کوچک‌ترین محله‌های تهران محسوب و آن را محله سکونت تجار، کسبه، رجال و عده‌ای خارجی می‌نگارد^{۱۴}.

موقوفات تجاری: بدون شک کاروانسراهای درون شهری، سراها، تیم‌ها و تیمچه‌ها را می‌توان اصلی‌ترین بناهای تجاری مرتبط با بازار به شمار آورد^{۱۵}. از این نوع بناها مجموعاً دوازده مورد شناسایی قرار گرفت که متأسفانه هیچ‌گونه اطلاعاتی در مورد ویژگی‌های معماری آن‌ها در منابع یافت نشده و فقط اسامی آن‌ها در منابع عهد قاجار درج گردیده است. همان‌گونه که از جدول شماره ۵ برمی‌آید، پلان اکثر این بناها تغییر کرده و امروزه از آن‌ها تنها به عنوان محلی برای دادوستد استفاده می‌گردد. عمده‌ترین این تغییرات حذف صحن مرکزی و فضاهای پیرامونی این بناها است که به دلیل غیرقابل استفاده شدن حیوانات در دادوستد صورت پذیرفته و به جای آن‌ها مغازه‌هایی احداث گردیده است. بدین ترتیب، اکثر کاروانسراهای مورد مطالعه در بافت قدیم تهران فرم اولیه خود را از دست داده و به صورت راسته‌هایی درآمد‌اند که از این موارد می‌توان به سرای شیخ جعفر، سرای سید محسن و سرای نقارخانه اشاره نمود. در تعدادی از این بناها، نظیر سرای جعفر لاریجانی، به دلیل ساخت‌وسازها و بازسازی‌های غیراصولی، فرم و پلان بنا چنان تغییر یافته که تنها نام سرا را به یادک می‌کشد. تغییرات موصوف سبب گردیده تا سازمان میراث فرهنگی فقط نام یکی از این دوازده بنا را در فهرست آثار ملی به ثبت برساند.

موقوفات عام‌المنفعه: آب‌انبارها از عمده‌ترین تأسیساتی هستند که در گذشته به دلیل وجود آب و هوای خشک و کم‌باران کشور از اهمیت بسیاری برخوردار بوده‌اند و نقش غیرقابل انکاری در زندگی مردم ایفا می‌کرده‌اند^{۱۶}. مجموعاً هشت آب‌انبار در محله بازار تهران مورد مطالعه قرار گرفت (جدول شماره ۶). اگرچه به دلیل تجمع قنات‌های تهران قدیم در این منطقه و نیز تراکم جمعیت در آن، تعداد این بناها باید بسیار بیشتر باشد، لیکن به دلیل نامعلوم این تعداد اندک است. احتمالاً این بناها با سیستم جدید انتقال آب تخریب گشته باشند زیرا نمونه‌های باقی مانده نیز تقریباً مخروبه‌اند. به عنوان مثال، آب‌انبار اسدالله میرزا در زیر مغازه‌ای قرار گرفته

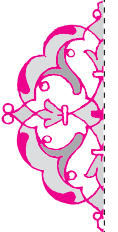
و بخش اصلی آب‌انبار امین‌الدوله را خانه‌ای اشغال کرده است.

تحلیل داده‌ها

با استفاده از اطلاعات میدانی می‌توان گفت که بیشترین توجه واقفان تهران عهد قاجار به احداث بناهای مذهبی معطوف بوده؛ زیرا ۵۰٪ از موقوفات محله بازار دارای کاربری مذهبی می‌باشند. این نتایج با اطلاعات مندرج در فهرست موقوفات تهران عهد قاجار که در جدول شماره ۴ منعکس گردیده انطباق دارد. همان‌گونه در این جدول ملاحظه می‌گردد، اکثر بناهای وقفی عهد قاجار با نیت مذهبی احداث گردیده بودند.

اگرچه مطابق فهرست مذکور بخش قابل توجهی از رقبات وقفی تهران در عهد قاجار را نیز واحدهای تجاری تشکیل می‌دادند (جدول شماره ۷)، لیکن تعداد بناهای تجاری وقفی در محله بازار تهران کاهش چشمگیری را نشان می‌دهد که شاید بتوان آن را به تغییر در فعالیت‌های صنعتی و تولیدی ساکنان شهر مرتبط دانست. آن‌گونه که در جدول شماره ۷ ملاحظه می‌شود، رقبات تجاری تهران قاجاری، با میزان ۸۹/۴ درصد، بیشترین تعداد از آثار وقفی را به خود اختصاص می‌دادند. جدول ۸ نیز روشن می‌سازد که از این تعداد حدود ۷۵٪ در محله بازار و ۲۵٪ دیگر در پنج محله دیگر شهر قرار داشتند که این آمار اهمیت بازار را نسبت به سایر نقاط شهر نشان می‌دهد (جدول شماره ۸).

اطلاعات جداول ۱ الی ۳ نیز موید آن است که تمام بناهای وقفی مذهبی (مساجد و امامزاده‌ها) و مدارس وقفی از عهد قاجار تا کنون، بدون تغییر کاربری، موجودیت خود را حفظ کرده‌اند. این وضع در مورد کاروانسراها و آب‌انبارها متفاوت است و تنها سازمان فضایی ۷۵٪ از این بناها بدون تعرض باقی مانده است (نمودار ۲). با دخالت‌هایی که در فضاهای کاروانسراها صورت پذیرفته، اکثر آن‌ها تا حد قابل توجهی فرم و کاربری اولیه خود را از دست داده‌اند و سه عدد نیز به‌طور کامل

دچار تغییر شده‌اند و تنها نام کاروانسرا بر روی آن‌ها باقی مانده است. این وضع در مورد آب‌انبارها بسیار بدتر است؛ زیرا تمامی آن‌ها کاربری اولیه خود را از دست داده‌اند و چهار عدد از آن‌ها به‌طور کل تخریب گشته‌اند. به‌عنوان مثال، آب‌انبار سید اسماعیل به موزه تبدیل گشته، آب‌انبار پاچنار به رستوران تغییر کاربری داده و آب‌انبار حکیم (آقا محمود) به صورت زباله‌دانی مورد استفاده‌اند. آب‌انبار مسجد جامع نیز در زیر چاپخانه‌ای جای گرفته و انبار کالا است.

تنها شش مورد (۱۰٪) از موقوفات مطالعه شده در محله بازار تهران توسط متولی مستقل اداره می‌شوند و مدیریت سایر موقوفات کماکان برعهده سازمان اوقاف و امور خیریه قرار دارد. به‌علاوه، تقریباً نیمی (بیست و نه بنا) از موقوفات مورد مطالعه در فهرست آثار ملی ثبت نگردیده‌اند (نمودار ۳). در بررسی سوابق معلوم گردید که تغییراتی که با دخالت‌های بعدی در تعدادی از سازه‌های وقفی مورد مطالعه صورت پذیرفته، قابلیت آن‌ها برای ثبت در فهرست آثار ملی را مخدوش ساخته است.

به‌علاوه، با بهره‌گیری از نتایج تحقیقاتی که در زمینه وقف صورت پذیرفته می‌توان اطلاعات شایان توجهی در خصوص نیت واقفات به‌دست آورد. همان‌گونه که مولف مقاله «وقف شناسی جغرافیایی شهر تهران، دوره‌های قاجار و پهلوی»^{۱۷} به جمع‌بندی رسیده است، اگرچه بیشترین موقوفات محله بازار تهران نیز توسط مسلمانان وقف شده بودند، لیکن اقلیت‌های دینی مانند زرتشتیان هم در این امر خدایسندانه دخیل بوده‌اند.

نتیجه

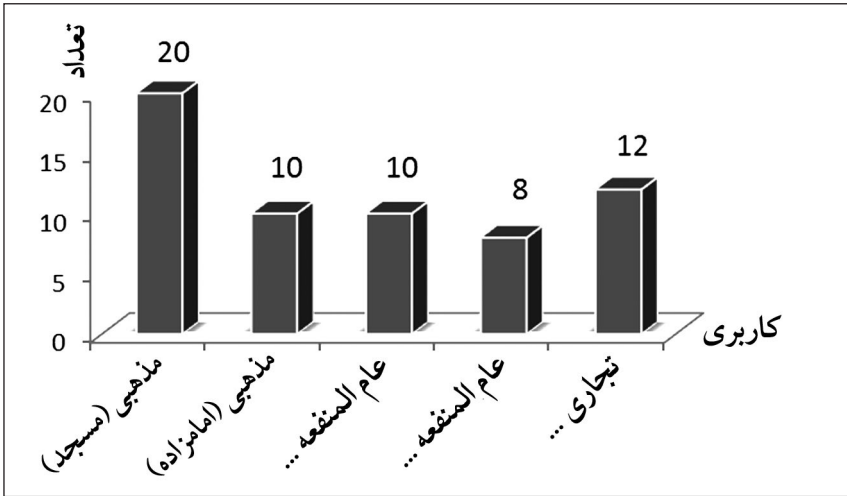
با استفاده از اطلاعات به‌دست آمده از موقوفات محله بازار تهران می‌توان به پرسش‌های تحقیق پاسخ گفته و فرضیات آن را مورد ارزیابی قرار داد. در پاسخ به پرسش مطروحه در زمینه میزان اثرگذاری وقفی بودن بنا بر ماندگاری آن فرض بر

آن بود که این پدیده اثر قطعی بر ماندگاری بنا دارد. اگرچه نتایج بررسی‌های آماری درستی فرضیه مذکور را به اثبات می‌رساند، لیکن باید پذیرفت که از دست رفتن کاربری یک بنای وقفی خود زمینه دخالت‌های فیزیکی در سازه و گاهی تخریب آن را فراهم می‌سازد. این نتیجه می‌تواند ضرورت تصمیم و اقدام عاجل و موثر برای موقوفاتی نظیر کاروانسرا و آب‌انبار که کاربری خود را از دست داده‌اند را مضاعف سازد.

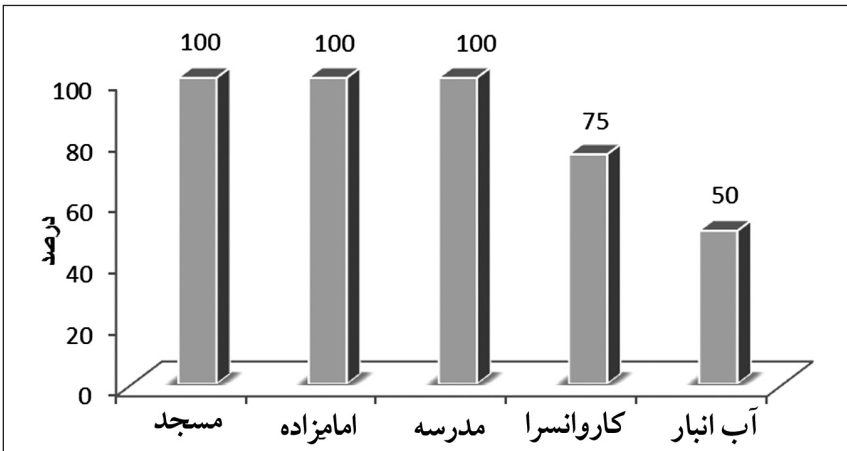
در خصوص دلیل قابل ملاحظه بودن نقش حفاظتی تعدادی از موقوفات در مقایسه با برخی دیگر، آن چنان که پژوهش حاضر روشن ساخت، بناهایی که بانیّت کاربری مذهبی وقف شده‌اند، نسبت به سایر بناهای وقفی موجودیت خود را بهتر حفظ کرده‌اند. البته این واقعیت را نیز نمی‌توان از نظر دور داشت که حتی بناهایی که به دلیل تغییر کاربری دچار تخریب شده‌اند نیز تا کنون نام و جایگاه وقفی خود را از دست نداده‌اند. یقیناً این امر را می‌توان با اثر ذاتی پدیده وقف مرتبط دانست که در آن حکم شرع مقدس بر توقف در وضع موجود است. بنابراین، از آنجایی که وقف در ذات خود بر ماندگاری و بقا استوار است، واقفان بناهای تاریخی را می‌توان نخستین حافظان این گونه آثار و سازمان اوقاف را می‌توان اصلی‌ترین ضامن بقا و حفاظت از آن‌ها به شمار آورد.

در ارتباط با سومین پرسش و فرضیه تحقیق نیز، از آنجایی که ماندگاری اجزای تشکیل دهنده یک بافت تاریخی به بقا و دوام آن بافت خواهد انجامید، هر عاملی نظیر وقف که استمرار حیات ابنیه وقفی را تضمین نماید را می‌توان عامل دوام بافت تاریخی هم به شمار آورد. مع الوصف باید به مدیریت آثار وقفی به عنوان یکی از اصلی‌ترین عوامل حفاظت آن‌ها توجه نمود. شاید بتوان تشکیل شورای عالی حفاظت از آثار تاریخی متشکل از سازمان اوقاف و امور خیریه، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، وزارت مسکن و شهرسازی، سازمان ثبت اسناد و املاک کشور، شهرداری و مرکز رسیدگی به امور مساجد را به عنوان راه کار رفع معضلات

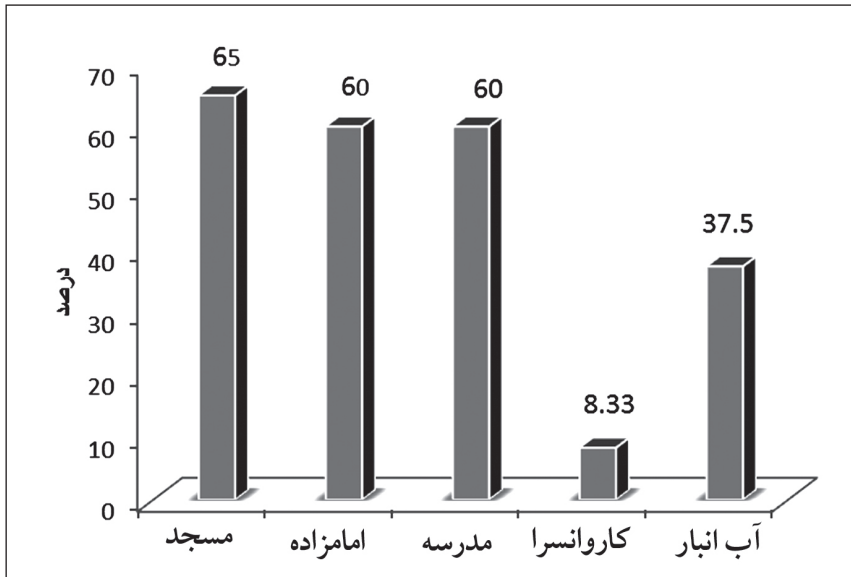
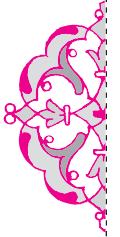
حفاظتی موقوفات تاریخی پیشنهاد نمود.

نمودار ۱: بناهای وقفی در محله بازار تهران در عهد قاجار

نمودار ۲: درصد ماندگاری بناهای تاریخی وقفی محله بازار تهران در بافت قدیم شهر تهران

نمودار ۳: درصد ثبت بناهای تاریخی وقفی محله بازار تهران در فهرست آثار ملی کشور

جدول ۱: مشخصات و وضعیت فعلی مساجد وقفی مورد مطالعه در محله بازار تهران

شماره	نام مسجد	موجود	کاربری	نحوه اداره	ثبت میراث	آدرس
۱	امام	می باشد	حفظ شده	امور مساجد	می باشد	تهران، بازار، روبروی ناصر خسرو
۲	ارگ	می باشد	حفظ شده	امور مساجد	می باشد	تهران، محله ارگ، خیابان داور
۳	بهبهانی	می باشد	حفظ شده	اوقاف	می باشد	تهران، بازار، کوچه سرلک
۴	پامنار	می باشد	حفظ شده	اوقاف	می باشد	تهران، خیابان پامنار
۵	جامع	می باشد	حفظ شده	اوقاف	می باشد	تهران، بازار، چهار سوق بزرگ

شماره	نام مسجد	موجود	کاربری	نحوه اداره	ثبت میراث	آدرس
۶	حکیم (آقا محمود)	می باشد	حفظ شده	اوقاف	می باشد	تهران، پامنار، کوچه مروی
۷	خازن الملک	می باشد	حفظ شده	اوقاف	می باشد	تهران، بازار سید ولی
۸	چهار سوق بزرگ	می باشد	حفظ شده	اوقاف	نمی باشد	تهران، بازار، چهار سوق بزرگ
۹	سید عزیزالله	می باشد	حفظ شده	اوقاف	می باشد	تهران، بازار، چهار سوق کوچک
۱۰	شیخ عبدالحسن	می باشد	حفظ شده	متو لی مستقل	می باشد	تهران، بازار، پاچنار
۱۱	عباس آباد	می باشد	حفظ شده	اوقاف	نمی باشد	تهران، بازار، عباس آباد
۱۲	کوچه غریبان	می باشد	حفظ شده	اوقاف	نمی باشد	تهران، بازار، کوچه غریبان
۱۳	دانگی	می باشد	حفظ شده	اوقاف	می باشد	تهران، پامنار، سه راه دانگی
۱۴	زید	می باشد	حفظ شده	اوقاف	نمی باشد	تهران، بازار، جنب امامزاده زید
۱۵	محمدی	می باشد	حفظ شده	اوقاف	نمی باشد	تهران، بازار، گود زنبورک خانه
۱۶	میرزا موسی	می باشد	حفظ شده	اوقاف	می باشد	تهرا، بازار، بازار مسجد جامع
۱۷	ملک آباد	می باشد	حفظ شده	اوقاف	نمی باشد	بازار، روبرو امامزاده سید نصرالدین
۱۸	هفتن	می باشد	حفظ شده	اوقاف	نمی باشد	تهران، بازار، بازار مسگرها

شماره	نام مسجد	موجود	کاربری	نحوه اداره	ثابت میراث	آدرس
۱۹	مروی	می باشد	حفظ شده	متولی مستقل	می باشد	تهران، پامنار، کوچه مروی
۲۰	نظام الدوله	می باشد	حفظ شده	اوقاف	می باشد	خ ناصر خسرو، کوچه ناظم الاطبا

جدول ۲: مشخصات و وضعیت فعلی امامزاده‌های وقفی مورد مطالعه در محله بازار تهران

شماره	نام امامزاده	موجود	کاربری	نحوه اداره	ثابت میراث	آدرس
۱	امامزاده ابراهیم	می باشد	حفظ شده	اوقاف	نمی باشد	تهران، بازار، داخل تکیه گود زنبورک خانه
۲	امامزاده اسحاق	می باشد	حفظ شده	اوقاف	نمی باشد	تهران، خ ناصر خسرو، کوچه خداپنده لو
۳	امامزاده چهل تن	می باشد	حفظ شده	اوقاف	نمی باشد	تهران، بازار چهل تن، کاروانسرا چهل تن
۴	امامزاده روح الله	می باشد	حفظ شده	اوقاف	می باشد	خ باب همایون، محوطه شرکت مخابرات
۵	امامزاده زید	می باشد	حفظ شده	اوقاف	می باشد	تهران، بازار، بازار زرگرها
۶	سید اسماعیل	می باشد	حفظ شده	اوقاف	می باشد	تهران، چهار راه مولوی، بازار سید اسماعیل
۷	سید نصرالدین	می باشد	حفظ شده	اوقاف	می باشد	تهران، خ خیام، پایین تراز ایستگاه مترو
۸	امامزاده سید ولی	می باشد	حفظ شده	اوقاف	می باشد	تهران، بازار، بازار سید ولی
۹	امامزاده غیبی	می باشد	حفظ شده	اوقاف	نمی باشد	تهران، بازار، عباسی آباد، کوچه کدخدا
۱۰	امامزاده نصرالله	می باشد	حفظ شده	اوقاف	می باشد	تهران، خ باب همایون، روبروی قورخانه

جدول ۳: وضعیت فعلی مدارس وقفی مورد مطالعه در محله بازار تهران

ردیف	نام مدرسه	موجود	کاربری	نحوه اداره	ثبت میراث	آدرس
۱	ایلچی کبیر	می باشد	حفظ شده	اوقاف	نمی باشد	تهران، بازار، پله نوروز خان
۲	سپهسالار قدیم	می باشد	حفظ شده	اوقاف	می باشد	تهران، پامنار، کوچه مروی
۳	شیخ عبدالحسین	می باشد	حفظ شده	متولی مستقل	می باشد	تهران، بازار، پاچنار
۴	صدر	می باشد	حفظ شده	اوقاف	می باشد	تهران، بازار، ضلع شمالی مسجد امام
۵	عبدالله خان	می باشد	حفظ شده	اوقاف	نمی باشد	تهران، بازار، نرسیده به مسجد امام
۶	فیلسوف الدوله	می باشد	حفظ شده	اوقاف	می باشد	تهران، ضلع جنوبی امامزاده سید اسماعیل
۷	محسنیه	می باشد	حفظ شده	اوقاف	نمی باشد	بازار، نرسیده به مسجد امام، سرای پایدار
۸	محمدیه	می باشد	حفظ شده	اوقاف	می باشد	تهران، بازار، روبروی مسجد جامع
۹	محمودیه	می باشد	حفظ شده	اوقاف	نمی باشد	بازار، چهارسوق کوچک سرای خدایی
۱۰	مروی	می باشد	حفظ شده	متولی مستقل	می باشد	تهران، پامنار، کوچه مروی

جدول ۴: تعداد و درصد فقره‌ای از موقوفات در شهر تهران در دوره قاجار (فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۳)

دوره	نیت واقف					
	مذهبی	آموزشی	درمانی	امور خیریه	سایر	جمع کل
قاجار	تعداد	۱۱۸۹	۸۶	۱۷	۱۲۰	۵۵
	درصد	۸۱	۵/۹	۱/۲	۸/۲	۳/۷

جدول ۵: وضعیت فعلی کاروانسراهای وقفی مورد مطالعه در محله بازار تهران

شماره	نام بنا	موجود	کاربری	نحوه اداره	ثبت میراث	آدرس در تهران
۱	اسدالله شایسته	نمی باشد	-	اوقاف	-	نامشخص
۲	چهل تن	می باشد	حفظ شده	اوقاف	نمی باشد	تهران، بازار، بازار چهل تن
۳	حاجی حسن کلاهدوز	می باشد	حفظ شده	اوقاف	نمی باشد	تهران، بازار، سرای جامع محسن
۴	حاجی سید محسن	می باشد	حفظ شده	اوقاف	نمی باشد	تهران، بازار، چهار سوق کوچک
۵	حاجی عبدالوهاب	می باشد	حفظ شده	اوقاف	می باشد	بازار مسگرها، روبرو حلبی فروش ها
۶	سید جعفر لاریجانی	می باشد	حفظ شده	اوقاف	نمی باشد	بازار، کوچه حاج ابوالفتح، سرای محیط
۷	شیخ جعفر	می باشد	حفظ شده	اوقاف	نمی باشد	تهران، بازار چهار سوق کوچک
۸	ضراب خانه	می باشد	حفظ شده	اوقاف	نمی باشد	تهران، بازار چهار سوق بزرگ
۹	محسن	نمی باشد	-	اوقاف	-	نامشخص
۱۰	محمدحسن تاجر تهرانی	نمی باشد	-	اوقاف	-	نامشخص
۱۱	میرزا صالح تهرانی	می باشد	حفظ شده	اوقاف	نمی باشد	تهران - پامنار
۱۲	نقارخانه	می باشد	حفظ شده	اوقاف	نمی باشد	تهران، بازار چهار سوق بزرگ

جدول ۶: وضعیت فعلی آب‌انبارهای وقفی مورد مطالعه در محله بازار تهران

ردیف	نام آب‌انبار	موجود	کاربری	نحوه اداره	ثبت میراث	آدرس در تهران
۱	آقا محمود (حکیم)	می‌باشد	حفظ نشده	اوقاف	می‌باشد	تهران، پامنار، کوچه مروی
۲	آب‌انبار ابو الفتح	نمی‌باشد	حفظ نشده	اوقاف	-	نامشخص
۳	آب‌انبار استاد عباس	نمی‌باشد	حفظ نشده	اوقاف	-	نامشخص
۴	آب‌انبار اسدالله میرزا	نمی‌باشد	حفظ نشده	اوقاف	-	بازار سید ولی، سرای کاووسی
۵	امین الدوله	نمی‌باشد	حفظ نشده	اوقاف	-	تهران، بازار، کوچه غریبان
۶	آب‌انبار پاچنار	می‌باشد	حفظ نشده	اوقاف	می‌باشد	تهران، بازار، پاچنار
۷	آب‌انبار سید اسماعیل	می‌باشد	حفظ نشده	اوقاف	می‌باشد	ضلع شرقی امامزاده سید اسماعیل
۸	آب‌انبار مسجد جامع	می‌باشد	حفظ نشده	اوقاف	نمی‌باشد	تهران، بازار، جنب مسجد جامع

جدول ۷: تعداد و درصد انواع رقبات شهر تهران در دوره قاجار (فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۳)

جمع کل	پرونده	فناوری و هنر	زمین و باغ	درمانی	آموزشی	مسکونی	تجاری	مذهبی	نوع رقبه دوره	
									تعداد	درصد
۷۶/۲	۰	۱۴	۲۹۷	۱	۱۸	۳۷۲	۶۸۰۲	۱۱۰	قاجار	
۱۰۰	۰	٪۰/۲	٪۳/۹	٪۱	٪۰/۲	۴/۹	۸۹/۴	۱/۴		

جدول ۸: تعداد و درصد توزیع فضایی رقبات شهر تهران در دوره قاجار (فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۳)

جمع کل	سایر محلات شهر	بازار و اطراف آن	محلله رقبه	
			تعداد	درصد
۷۶/۲	۱۹۰۴	۵۷۰۸	تعداد	دوره قاجار
۱۰۰	%۲۵	%۷۵	درصد	

پی‌نوشت‌ها:

۱. دانشیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران.
۲. گروه باستان‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس.
۳. فصلنامه وقف میراث جاویدان، شماره ۵۵، صص ۵۷-۶۶
۴. فصلنامه وقف میراث جاویدان، شماره ۸۶، صص ۲۳-۵۰
۵. فصلنامه میراث جاویدان، شماره ۲۸، صص ۷-۱۶
۶. دارالخلافه تهران، صص ۱۶-۳۸
۷. استخوان‌بندی شهر تهران، ج ۲، صص ۲۱-۳۴
۸. طهران عصر ناصری، صص ۱۵-۲۶
۹. این آمار مرتبط به سال‌های ۱۲۶۹، ۱۲۸۶ و سنوات ۱۳۱۷ لغایت ۱۳۲۰ هجری قمری است که به کوشش سیروس سعدوندیان و منصوره اتحادیه (نظام مافی) به سال ۱۳۶۸ ه.ش جمع‌آوری شده است. در این آمارها اطلاعات بسیار جالبی از تعداد خانه‌ها، دکان‌ها و سایر ابنیه، و همچنین نام صاحبان یا مستأجران آن‌ها و نوع عملکرد این بناها ثبت گردیده است. به نظر می‌رسد که آمار سال ۱۲۶۹ ه.ق به دستور میرزا تقی خان امیرکبیر تهیه شده باشد و آمار سال ۱۲۸۶ ه.ق در زمان صدارت میرزاان حسین خان سپهسالار توسط نجم‌الملک از شاگردان دارالفنون تهیه
- گردیده است. آمار سال‌های ۱۳۱۷ الی ۱۳۲۰ ه.ق را نیز اخضر علی شاه تهیه کرده است.
۱۰. آمار دارالخلافه تهران، اسنادی از تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار، صص ۳۷-۵۴
۱۱. روند شکل‌یابی و توسعه مراکز آموزشی در ایران، ص ۹۲
۱۲. منظور از مدارس سنتی نمونه‌های استمرار یافته نظامی‌های عهد سلجوقی می‌باشد که به صورت شبانه روزی اداره می‌شدند. برای آشنایی بیشتر با مدارس نظامیه مراجعه شود به کتاب «مدارس نظامیه و تأثیرات علمی و اجتماعی آن» از دکتر نورالله کسایی.
۱۳. این محله‌ها عبارت بودند از: ارگ حکومتی (کاخ گلستان فعلی) و محله‌های مسکونی عودلاجان در شمال، سنگلج در غرب، چالمیدان در شرق و محله بازار در جنوب شکل می‌یافت.
۱۴. رشد و توسعه شهر تهران در دوره ناصری، ص ۳۷.
۱۵. فضاهای شهری در بافت‌های تاریخی ایران، صص ۲۳۴-۲۵۹؛ بازارهای ایرانی، صص ۶۳-۸۶
۱۶. سیری در معماری آب‌انبارهای یزد، ص ۱۲
۱۷. فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۳-۴، صص ۱۱۷-۱۳۳

فهرست منابع:

۱. مقاله «رشد و توسعه شهر تهران در دوره ناصری (۱۲۶۹-۱۳۲۰ه.ق)»، نویسنده: منصوره اتحادیه(نظام مافی)، مجله تحقیقات اسلامی، یادنامه دکتر عباس زریاب خوبی، سال دهم، شماره ۱ و ۲، صص ۱۴۵-۱۷۴، ۱۳۷۴.
۲. مقاله «اینجا طهران است...»، نویسنده: منصوره اتحادیه(نظام مافی)، مجموعه مقالاتی درباره طهران ۱۲۶۹-۱۳۴۴ه.ق، تهران، نشر تاریخ ایران، ۱۳۷۷.
۳. مقاله «موقوفات تهران و تحول شهر ۱۲۶۹-۱۳۲۰ه.ق»، نویسنده: منصوره اتحادیه(نظام مافی)، فصلنامه میراث جاویدان، تهران، سازمان اوقاف و امور خیریه، شماره ۲۸، صص ۷-۱۶، ۱۳۷۸.
۴. مقاله «نقش وقف در آبادی شهرها»، نویسنده: اشرف السادات باقری، فصلنامه وقف میراث جاویدان، تهران، سازمان اوقاف و امور خیریه، شماره ۵۵، صص ۵۷-۶۶، ۱۳۸۵.
۵. استخوانبندی شهر تهران، جلد دوم، ملیحه حمیدی و رضا سیروس صبری، تهران، انتشارات سازمان مشاور فنی و مهندسی شهر تهران، ۱۳۷۶.
۶. آمار دارالخلافه تهران، اسنادی از تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار، سیروس سعدوندیان، و منصوره اتحادیه (نظام مافی)، چاپ اول، تهران، نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۸.
۷. فضاهاى شهری در بافت‌های تاریخی ایران، حسین سلطان زاده، چاپ چهارم، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۹.
۸. بازارهای ایرانی، حسین سلطان زاده، چاپ چهارم، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۰.
۹. مقاله «وقف‌شناسی جغرافیای شهر تهران، دوره‌های قاجار و پهلوی»، نویسنده: پروانه شاه حسینی، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال ۱۱، شماره ۳-۴، صص ۱۱۷-۱۳۳، ۱۳۷۵.
۱۰. مدارس نظامیه و تأثیرات علمی و اجتماعی آن، نورالله کسایى، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۳.
۱۱. مقاله «نقش وقف در توسعه کالبدی شهرهای ایلخانی، نمونه موردی: تبریز، سلطانیه و اوجان»، حسن کریمیان و بهزاد مهدی زاده، فصلنامه وقف میراث جاویدان، تهران، سازمان اوقاف و امور خیریه، شماره ۸۶، صص ۲۳-۵۰، ۱۳۹۳.
۱۲. «روند شکل‌یابی و توسعه مراکز آموزشی در ایران»، در کتاب «نقش علم و توسعه آموزش عالی در تحولات

- اجتماعی فرهنگی»، حسن کریمیان، تهران، انتشارات پرسمان، ۱۳۸۷.
۱۳. سیری در معماری آب‌انبارهای یزد، غلام حسین معماریان، تهران، نشر سروش دانش، ۱۳۹۰.
۱۴. دارالخلافة تهران، ناصر نجمی، چاپ اول، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۴۸.
۱۵. طهران عصر ناصری، ناصر نجمی، تهران، انتشارات عطار، ۱۳۶۴.
۱۶. آرشیو اداره اوقاف و امور خیریه استان تهران.
۱۷. آرشیو سازمان میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان تهران.